

Др ДУШАН МАРТИНОВИЋ

ЦРНА ГОРА У ЗАПИСИМА ЈОВАНА И. ЂОНОВИЋА (1883-1963)

Ђоновичи су, по Павелу Аполоновичу Ровинском, досељени из Миридита¹, а по Тому Ораовцу из Кроје.² Њихово братственичко предање, међутим, говори да су старином из „села Ђоновича“, близу Тетова, одакле су прешли у албанску насеобину Кроју и ту су егзистирали око девет деценија, затим су емигрирали у зетске Хумове, одакле је једаан дио прешао у Жабљак (Црнојевића) на Скадарском језеру, и назива се Омерђевићи, а други, са својим свештеником, преселио се у црмничко село Томићи³, гдје и данас живе и одакле су се многе породице током времена расељавале у разне крајеве. Један од њих - капетан Иво Ђонович преселио се из Томића на Обод, код Ријеке Црнојевића, негдје у првој декади друге половине XIX вијека. Године 1865. формирана је на Ободу Војна радионица у којој је оправљано и преправљано ручно оружје, топови (мање оправке) и топовска муниција,⁴ док је 1877. године на Ријечи Црнојевића основана Радионица за ручну израду топовских граната.⁵ За првог управитеља Војне оружане радионице на Ободу постављен је Иво Ђонович који је ту дужност обављао до средине 1895. године, када је опозван из државне службе, што је била и посљедица штрајка дијела радника Радионице на чијем се челу налазио.⁶ Иво Ђонович је имао шест синова и кћери, од којих су Јован и Никола стекли високо образовање и постали познате јавне личности. Јован

¹ П. А Ровинский: *Черногория...*, Санкт-Петербург, Том II, кн. 1, стр. 41.

² Т. Ораховац: *Арбанашко питање и српско право*. - Београд, 1913, стр. 38.

³ Др Јован Вукмановић: *Црмница, антрополошка и етнолошка истраживања*. - Београд; САНУ, Посебно издање књ. DLXXXIII, Одељење друштвених наука, књ. 1, 1988, стр. 91

⁴ Бранко Бабић: *Штрајк и прошести радника Војне оружане радионице на Ободу деведесетих година XIX вијека*. - Историјски записи, XIX/1968, књ. XXIII, св. 2, стр. 277-281.

⁵ Бранко Бабић: *Оснивање радионице за ручну израду топовских граната на Ријечи Црнојевића 1877. године*. - Историјски записи, 1968, књ. XXV, св. 1, стр. 129-139.

⁶ Бранко Бабић: *Штрајк и прошести радника Војне оружане радионице на Ободу...* Ibidem, стр. 280.

је био новинар и публициста, познати политичар, а Никола - плодни црногорски економски писац и чувени београдски адвокат.

Јован Ивов Ђоновић је рођен 22. септембра 1883. године на Ободу. Ондје је његов отац, Иво Ђоновић, боравио 32 године, прво као ученик, затим писар и најзад управник Оружнице - прве војне радионице, како се онда службено звала. Црногорци су ову радионицу оружја звали још и „вабрика“, а њезиних пет радника „вабрикашима“.

Иво Ђоновић је имао пет синова који су били врло даровити и који су доживјели пунољетство школујући се на разним школама, али су, мање-више, били худе судбине. Најстарији Јован, о којему је претходно било ријечи, у 23. години је осуђен на смрт због учешћа у „Бомбашкој афери“ 1907. године. У истој афери била су осуђена још два сина Ива Ђоновића, млађа од Николе: Михаило на 12 година а Душан на 15 година робије. Драгутин и Ђорђе умрли су млади, и то Драгутин као дипломирани инжењер а Ђорђе као апсолвент Техничког факултета у Београду. Душан Ђоновић је погинуо 1915. године на жељезничком насипу код Савског моста, као добровољац у одбрани Београда. Након завршене основне школе у мјесту рођења, уписао се Јован Ђоновић у Нижу гимназију на Цетињу, завршио четири разреда и положио нижи течајни испит школске 1897/98. године,⁷ потом је уписао Богословско-учитељску школу, такође на Цетињу, а затим, по њеном окончању, послије краће паузе, студирао Филозофски факултет (чисту филозофију) у Београду. Дипломирао је 1908. године код познатог српског филозофа професора др Бранислава Петронијевића. Заправо, пошто је матурирао Ђоновић је неко вријеме „по препоруци ондашњег управника пошта и телеграфа, који му је био рођак, добио чиновничко мјесто на пошти.“⁸ Забиљежено је да је он као поштански службеник у том „својству отварао писма и вадио из њих доларе, које су црногорски радници слали својим породицама из Америке. Када се је дознало за ту ствар (...), он је, по савету свог протектора, који је ствар забашурио, побегао у Београд да избегне казну, где је свршио филозофију“.⁹

Јован Ђоновић је као студент узео живог учешћа у борби против апсолутистичког режима књаза-краља Николе I Петровића-Његоша у Црној Гори. Чинио је то као првак црногорске универзитетске омладине у Београду, заједно са Тодором Божовићем, Марком Даковићем и другим црногорским омладинцима који су се школовали у Србији и били индоктринирани од стране великосрпског режима против црногорског

⁷ Душан Д. Вуксан: *Педесет година Цетињске гимназије (1880/81-1930/31)*. - Цетиње, 1932, стр. 36.

⁸ Пантелија Јовановић: *Јован Ђоновић*. - У: Црногорски политичари: портрети, Београд 1924, стр. 15.

⁹ Ibidem.

суверена Николе Првог и његове аутократске владавине. Као студент - црногорски емигрант у Београду, Јован Ђоновић је био управо коловођа црногорских омладинаца у Београду против преустановног а доцније и уставног живота у Црној Гори. Био је јако популаран у круговима студентске младежи; „важио је код омладинаца као човјек - који има склада између мисли и акције, који зна шта хоће, који зна владати собом, који зна шта се може, а шта се не може.“¹⁰

Као заклето противник црногорског Књаза и Господара, Јован Ђоновић је један од најактивнијих београдских студената који је судјеловао у свим омладинским манифестацијама против режима Николе I у Црној Гори, а за уједињење Црне Горе и Србије.

Ускоро после *Прокламације* књаза Николе, донесене на Лучин-дан 18. октобра 1905, којом црногорски суверен позива Црногорце да изаберу народне посланике и да их пошаљу код њега „на двор“, да заједно са њима донесе устав за Црну Гору, универзитетска црногорска омладина у Београду, сумњичава и незадовољна, издаје памфлет под називом „Ријеч црногорске универзитетске омладине“, који је штампан и разаслат као летак по Црној Гори. „Ријеч...“ је публикована 8. новембра 1905. и потписали су је, поред Јована Ђоновића, дипломирани правници: Владимир Поповић, Гаврило Церовић, Ђуро Војводић, Илија Прелевић, Лазар Дамјановић, Љубомир Гломазић, Марко Даковић, Марко Тодоровић, Михаило Јовановић, Михаило Пламенац, Петар Ражнатовић, Радоје Чобелић; филозофи: Петар Мајић и Ристо Ненезић, и техничар Момчило Костић. - Студенска „Ријеч...“ је у ствари осуда аутократског режима у Црној Гори и истовремено програмска декларација о независности и уједињењу српског народа у који је убројан и црногорски народ...

У „Прокламацији“ дато обећање књаз Никола I је унеколико испунио: избори за Уставотворну скупштину су обављени 14. новембра 1905. (сачињавали су је 76 посланика) и на првој сједници новоконституисане Скупштине, одржаној 19. децембра исте године, донесен је октроисани Устав, који је урадио књаз Никола и његов главни савјетник Стеван Ђурчић, конзервативни политичар и журналиста из Београда (*Устав* су урадили по узору на србијански намјеснички устав из 1869). По *Уставу* из 1905. године Црна Гора је била уставна али не и парламентарна монархија. Владе нијесу зависиле од скупштине него од Књаза и његове воље, што ће рећи да је он именовано и смјењивао министре и министра-предсједника. *Уставом* је, дакле, до те мјере сузио право и компетенције Скупштине да она није могла суверено одлучивати ни о једном питању унутрашње и спољне политике Црне Горе. Она се *de facto* ограничавала на једноставно аминовање онога што јој поднесу Књаз и његова Влада.

¹⁰ Милија М. Драговић: *Јован Ђоновић*. - У: Црногорски алманах, Суботица 1929, стр. 47.

Црногорска студентска омладина школована у Београду и након доношења Устава 1905. године, наставила је са жестоким нападима на књаза Николу и његове владе (кабинете: Лазара Мијушковића, Марка Радуловића, др Лазара Томановића) у разним листовима, писањем протеста и памфлетских брошура, називајући спроведене изборе „највећом и најодвратнијом преваром“, а оне који су их проводили „сатрапима и одвратним тирјанима“. Студентску кампању из Београда помагала је потајно српска владајућа олигархија и естаблишмент краља Петра Карађорђевића, зета црногорског Књаза, помажући академску омладину из Црне Горе у Београду, пружајући им материјална средства и моралну подршку.

Послије прве, већ поменуте, ускоро се појавила у штампи и друга „Ријеч црногорске универзитетске омладине о приликама у Црној Гори“ (из дневне штампе прерађена је у брошуру!) у којој је много оштрије критикован официјелни режим у Црној Гори, због чега су потписници (Владимир Поповић, Ђуро Војводић, Иван-Иво Јовићевић, Илија Љумовић, Илија Прелевић, Јован Ђонович, Лазар Дамјановић, Љубомир Гломазић, Марко Даковић, Михаило Јовановић, Марко Тодоровић, Момчило Костић, Павле Ивановић, Петар Ражнатовић, Радоје Чобелић и Ристо Ненезић) изведени на суд за велеиздају. На Цетињу је организован судски процес почетком октобра 1906. године. Епилог на суду за оптужене омладинце није имао такоређи никакве консеквенце. Они су се храбро одазвали судском позиву и у току одржаног судског процеса, оптужујући режим директно за репресивне мјере, корупцију итд. Био је то уистину прави правцати политички процес, на којему су оптужени без устручавања истицали проблеме као што су економско сиромаштво и општа немаштина, који су условили одлазак у печалбу биолошки највиталније радне снаге из Црне Горе.

Црногорски књаз је скренуо пажњу судском вијећу (Јанку Дрљевићу, Митру Вукчевићу и Душану Филиповићу) да оптужене ослободи, што је Вијеће и урадило. Послије изрицања пресуде судије су скупа са неким опозиционим посланицима и оптуженим омладинцима прошли испред Двора да заједнички манифестују захвалност Књазу за „амнестију“. Занимљиво је и то да је књаз Никола I, приликом те манифестације, дао омладинцима 1000 круна за „путни трошак“, савјетујући их да се врате својим студијама. Према неким подацима, истом приликом је Књаз сигнализирало („намигну“) аболираним студентима да демонстрирају тадашњим министрима... Сва одговорност за стање у Црној Гори сваљена је на Мијушковићеву владу, због чега је она убрзо демисионирала.

По повратку у Београд, Ђонович и његова дружина нијесу са симпатијама примљени, па су свакако поново харангирани од стране великосрпских кругова, одлучили да „загладе своју грешку“ и организују нову аферу звану „Бомбашка“, која ће имати другачији епилог на суду.

Заправо, академска црногорска омладина у Београду се одлучила на безобзирну борбу против актуелног режима у Црној Гори, спремајући и терористичке акције. Почели су стварати план о убиству књаза Николе. У том циљу набављене су бомбе у Крагујевцу и пренесене у Котор. Међу главним актерима ових акција били су Јован Ђоновић и Годор Божовић. Они су бомбе допремили у Котор и повјерили их на чување штампарском раднику Стевану Рајковићу, са Цетиња. Рајковић их је, међутим, 21. октобра 1907. године пренио једним фијакером у престоницу црногорску, предао их Обласној управи, а о читавој ствари обавијестио војводу Лакића Војводића, министра унутрашњих дјела Књажевине Црне Горе. Тако је почело да се одмотава клупко завјере о намјери да се убије црногорски суверен. Два дана касније - 23. октобра, Влада је издала саопштење о откривању завјереничке акције у историографији назване „Бомбашка афера“.

Чим је завјера откривена, аустријске власти су изразиле спремност да „атентаторе“ ухвате и изврше њихову екстрадицију званичном Цетињу. Ђоновић и Божовић су се налазили у Рисну. Божовићу је успјело да се извуче са туђим пасошем и тако избјегне опасност хапшења, док је над Ђоновићем извршен претрес. Лишен је слободе и везан одведен у Котор гдје је предат исљедном судији Которског суда. У затвору је задржан свега два дана и пуштен стога што су код њега нашли пасош његовог брата Николе, који је овај у журби, при поласку из Београда, био узео умјесто свог. Дан касније, которске власти су добиле из Беча наредбу да ухапсе и лице са тим исправама. Наредба је, на срећу Ј. Ђоновића, ипак, стигла доцкан. Прије налога о његовом поновном хапшењу, он је већ био близу Шапца са пасошким исправама Андрије Марковића, који му их је дао у Зеленици.¹¹

За Ј. Ђоновићем је у међувремену настала потјера у Црмници и по „аустријском“ Приморју. У једном полицијском извјештају од 9. новембра 1907, поднесеном Обласној управи на Цетињу, наводи се да су „ноћу од 9 пред поноћи до 5 сати послје поноћи извршили потанки преглед свих кућа и стаја села Томићи [...], тражећи зликовца Јована Ивова Ђоновића“, док се према једном другом извјештају сазнаје да су патроле претражиле сва сумњива мјеста у Црмници, вршили преметачину у Томићима итд. Према писању др Николе Шкерковића, повјерљива лица цетињске полиције (крстариле) су у великом броју кроз цијелу Боку Которску, тражећи Ђоновића и остале студенте осумњичене за учешће у афери с бомбама. Шкерковић констатује:

„Нарочито је Котор, као најживље мјесто за улаз и излаз из Црне Горе, био пун повјереника - достављача црногорске полиције. Званична црногорска агентура у Котору руководила је акцијом тих

¹¹ Уп: Никола П. Шкерковић: *Црна Гора на освићку XX вијека*. - Београд 1964, стр. 258-288.

достављача. Као званични представник црногорског Министарства иностраних дјела Агенство је одржавало везу и сарадњу са аустријским властима и користило свој положај за успјешнији рад црногорске шпијунске мреже у вези са хватањем 'завјереника' у бомбашкој афери".¹²

Све потјернице полицијских власти су, међутим, биле узалудне. Јован Ђоновић је већ био умакао испред опасности која га је вребала.

Томановићева влада је одмах по откривању завјере образовала специјални суд, донијела специјални закон по коме је требало да ради тај суд, званично назван „Књажевски суд за суђење анархистичких злочина“. За председника овог суда постављен је Лабуд Гојнић, београдски правник.¹³

Пошто је Јован Ђоновић од почетка активно судјеловао у процесу званом „Бомбашка афера“ још у Београду, новембра 1907, притворила га је београдска полиција, заједно с Тодором Божовићем, наводно с намјером да их испоруче црногорским властима због учешћа у покушају физичког ликвидирања црногорског Књаза.¹⁴ То је била, међутим, само фарса. Ни Ђоновић, нити Божовић нијесу изручени црногорским властима ради суђења.

Јавни процес против оптужених за учешће у „Бомбашкој афери“ отпочео је 25. маја 1908. пред лицем јавности и у присуству многих страних и јужнословенских новинара, нарочито из српских крајева. „Књажевски суд“ је изрекао пресуду којом је шест оптужених осуђено на смрт, тројица на вјечиту робију, 38 на временске казне од 2 до 20 година, двојица ослобођена у недостатку доказа, а само један оглашен невиним. И Јован Ђоновић је у контумацији (*in contumaciam*) осуђен на смрт!

Будући да се Ј. Ђоновић налазио у емиграцији у Београду, гдје га је српска влада новчано помагала, као и његове сараднике и истомишљенике, у јубиларној 1910. години када је књаз Никола крунисан за краља, а Црна Гора проглашена краљевином, српска влада предузела је кораке за нормализовање политичко-дипломатских односа са Црном Гором, па је стога склонила црногорске политичке емигранте из Србије, међу којима и Ђоновића.

Послије „Колашинског процеса“ црногорска влада је категорички захтијевала од српске владе да се вође црногорске емиграције у Београду уклоне из Србије. Српској влади предат је и Списак личности које треба уклонити: Јована Ђоновића, Тодора Божовића, Марка Даковића, Сима Шобајића, Михаила Бојовића и Петра Новаковића. 15. августа 1910. шест најистакнутијих лидера црногорске универзитетске омладине напустили

¹² Јован Ђоновић: *Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905-1910.* - Београд 1939, стр. 126-127.

¹³ Јагош Јовановић: *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности. Историја Црне Горе од почетка VIII вијека до 1918. године.* - Цетиње 1947, стр. 373.

¹⁴ Аноним: „Емигранти“ у Београду. - Слободна ријеч, I/1907, бр. 43, 21. XI, 4.

су Београд. Бојовић је као руски ђак отишао у Русију, Шобајић у Америку, Даковић у Швајцарску, а Ђоновић и Божовић у Турску.

Принуђен да напусти Београд, Јован Ђоновић је прешао прво у Турску; живио је кратко вријеме у Скопљу и Солуну, да би с прољећа 1911. емигрирао у Сјеверну Америку, гдје је остао до почетка балканских ратова (1912). Ј. Ђоновић је и у Америци наставио политичку борбу против владајућег режима у Црној Гори. Тамо, у дијаспори, покренуо је два недељника - *Ослобођење* у Чикагу (Chicago) и *Народну мисао* у Бјуту (Butte mont., САД). Први лист је уређивао у заједници са Тодором Божовићем, а други самостално. Оба листа су покренута 1911. године, а престала су да излазе послје објаве Првог балканског рата (1912). У Бјут-Монтани основано је Прво српско антиалкохоличарско друштво у Америци 1911. године.

О раду Ђоновића и Божовића у Америци српски дипломата Јован М. Јовановић у својој књизи *Сиварање државе Срба, Хрватиа и Словенаца* записао је следеће:

„Акција Јована Ђоновића и Тодора Божовића међу Црногорцима у Сјеверној Америци и Канади, гдје их је било највише, припремала је углавном догађаје 1912-1913. и за уједињење Црне Горе са Србијом“ и додаје: „уз највеће тешкоће, обилазили су све раднике и све фарме гдје је било Црногораца, проповедајући ’јединство са Србијом и борбу за уједињење свих Срба’“.¹⁵

Учествовао је Ђоновић као добровољац у Другом балканском рату (1913), а потом и у Првом свјетском рату од јуна 1915. године, када је послан у Америку. Том приликом се није дуго задржао у Америци. Током 1915. године боравио је на Крфу, све до пробоја Солунског фронта.

Послије ослобођења Србије и успостављања Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, у Београду је био прво референт, па директор Министарства исхране и обнове земље. Године 1920. изабран је за потпредсједника Републиканске странке и на листи ове странке, исте године, биран за народног посланика у Уставотворној скупштини.

Треба посебно истаћи Ђоновићев допринос уређивању српске периодичне штампе. За вријеме емиграције сарађивао је у више листова (у *Дневном листу*, *Штампа*, *Рокети* - Загреб и др. као, на примјер, *Рејублици*, *Букџињи*). Пред повратак Српске војске у Србију, 1918, обновио је у Солуну лист *Српски гласник* и уређивао га два мјесеца, док је по повратку у Београд, маја 1923. године, покренуо дневник *Гласник*, и био његов директор до гашења листа јануара 1924. године, од 1927. до 1932. године уређивао је *Трговински гласник*.

Када се примио да уређује и води овај лист, француске новине *Тан*, преносиле су његове чланке или изводе из њих. Уочи Другог свјетског

¹⁵ Ј. М. Јовановић: *Сиварање државе Срба, Хрватиа и Словенаца*, књ. I.- Београд 1928, стр. 213.

рата, на тражење Њемаца забрањиван је два пута због чланка о „петој колони“ у Југославији. Требало је да дође још једна забрана па да „Трговински гласник“ послуже више од деценије престане са излагањем.

Часопис *Гласник* је био својина друштва „Његош“, Ђоновићево је дјело и он му је био доживотни председник.

Јован Ђоновић је у свим наведеним серијским публикацијама, у којима је имао одговорност, пропагирао, мање-више, великоспрску политику и њезину идеологију. Стога је 1933. године награђен и тиме што је именован за изванредног посланика и опуномоћеног министра у Албанији. Прије тог именовања позвао га је краљ Александар Карађорђевић на разговор. Краљ је веома љубазно примио овог републиканског лидера и започео са њим разговор, у почетку више личне природе:

„Господине Ђоновићу,

Ви сте били непомирљив противник Петровића. Интересује ме каква је то била породица? Већ, као што знате, имам два сина, па ме интересује шта ће преовладати код наследне црте код њих. Ту по мајци њиховој долази немачка крв; по мојој мајци црногорска, и наша Карађорђевића по мени.“

Јован Ђоновић је одговорио краљу Александру:

„Ја величанство нисам био противник династије Петровића. То је лоза великог распона. Од владике Данила, кога су онда звали по старом презимену - Стјепчевић, па митрополит Петар I, који је био велики човек и мудар вођа црногорских горштака; затим, Петар II Његош, па књаз Данило, који је погинуо у Котору. Чак и прва половина владавине књаз Николе наговештавала је једну крупну српску личност. Друга половина његове владавине била је супротна замислима о сједињењу српског народа, посебно, сједињењу Црне Горе са Србијом. Зато смо повели борбу против њега и онемогућили га у Црној Гори“.

Краљ Александар је са великим интересовањем све то саслушао. Учинило ми се да је био задовољан - казао је Ј. Ђоновић својим пријатељима послуже те аудијенције.

Најзад је Краљ прешао на главну тему разговора са саговорником:

„Желио сам да се видимо и разговарамо о једној ствари. Изгледа г. Ђоновићу да може доћи у питање све оно што сте Ви и Ваши другови урадили и створили, а то је наше јединство. Италија спрема да доведе на албански престо Михаила Петровића, унука краља Николе, па да са оне албанске стране, почне да убацује људе у Црну Гору - да изазову устанак и крвопролиће. Но, да би Албанију придобили дефинитивно за себе Михаило Петровић би требало да буде књаз албанско-црногорски. Да би ово омели, ја нисам могао наћи подеснију личност, а са тим су се сагласили чланови Владе, да Вас понудимо да одете у Тирану као наш опуномоћени министар и изванредни посланик; да

држите под Ваше око италијанску акцију на том плану, и да се сваки покушај у самом поступку уништи и уклони.

Хоћете ли ићи са породицом или без, остављамо то Вама. Сваки Ваш услов ће се испунити: чиновнике изаберите из Министарства спољних послова, које сами желите.¹⁶

Предлог Краља Александра Јован Ђоновић је прихватио без двоумљења. Остао је на новоименованој функцији у Албанији све до владавине кнеза Павла и Милана Стојадиновића.

Иако тежак болесник, у поодмаклим осамдесетим годинама, појавио се Јован Ђоновић на једном великом збору Југословена у Ниагара фаолсу, на коме је изнио разлоге зашто је престала потреба да се Југословени сврстају око републиканске идеје, јер нема ни личности нити икакве потребе за таквом формом, нарочито у новим приликама које су тада преовлађивале у свету баш у погледу установе те врсте.¹⁷ За вријеме Другог свјетског рата Ђоновић је био уз владу у егзилу краља Петра II Карађорђевића, у Лондону. Нелојално се држао према Народноослободилачкој борби и народној револуцији у Југославији па је након окончања рата и даље остао у политичкој емиграцији, гдје је скончао 1963. године у Њујорку и био сахрањен код манастира Св. Саве у Либертвилу (САД):

Један од његових некрологичара др Радоје Вукчевић, професор Универзитета у Алабами, на крају је рекао: „*Ни смрти није лако са њим изашла на крај!*“

*

Јован Ђоновић је најпознатији грађански публициста из Црне Горе. Потicao је из редова црногорске грађанске емиграције, која се стицајем прилика налазила у Србији и под утицајем тамошњег владајућег режима водила беспштедну борбу против црногорског суверена Николе I Петровића-Његоша и његовог Двора на Цетињу. Јован Ђоновић је написао неколико мањих политичких брошура: *Проблем скупоће* (Београд, 1919), *Уставно питање* и *Говори* (Београд, 1921) и др., и два значајна публицистичка дјела: *Црна Гора и најредни покрети* (Београд, 1911), у коауторству са Тодором Божовићем, и *Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905-1910* (Београд, 1939).

У свом првијенцу *Црна Гора и најредни покрети*, Ђоновић је у заједници са својим блиским другом и сарадником, дакако, и истомишљеником у политичкој идеологији и дјеловању, са великим претензијама и нескромно, конципирао своју књигу:

¹⁶ Рушиоци једне државе и једне династије у борби за јединство српског народа: Марко Даковић, Јован Ђоновић и Тодор Божовић (у рукопису), Легат Николе Ђоновића. - ЦНБ „Бурђе Црнојевић“.

¹⁷ Ibidem.

„о народу у Цр. Гори и о постојећим условима за његов живот и развиће, - па каже, изнећемо целокупно државно уређење с његовим манама и недостацима; нагласити важност и улогу ове препорођене српске земље; указати начин и пут, којим од сада треба ићи, по нашем мишљењу, одређеније и одлучније и тако дати и могућности осталим Србима и нашим пријатељима, да виде праве тежње нашег народног покрета“.¹⁸

Претензије двојице младих, тек завршених факултетлија, за елаборирање овако широко постављених теза и широко засноване концепције да дају анализу свеколиког друштвено-економског стања у Црној Гори и трасирају путеве њеног друштвено-политичког и привредног развитка - и на први поглед су, одиста, преамбициозне. Ваља нам, међутим, поћи редом.

На почетку књиге дат је кратак преглед положаја, орографије подијељене на пет области (Приморска област, Област Дурмитора, Област Централног масива, Област Жијова планине и Област Кома), с најелементарнијим подацима о клими и хидрографији (све испод нивоа земљописа за почетне разреде основне школе!). И у другом поглављу „*Народ и његова просвета*“ даје се здравствени преглед становништва Црне Горе (тада га је било око 250.000) на бази анализе др Петра Миљанића, наглашавајући да су „Уз дуга ратовања политичку несигурност пратила економска неразвијеност, непросвећеност и у свему нестручност...“ Чине покушај негирања фаме да су Црногорци нерадни; потом дају осврт на историјски развитак школства (уз много површних па и нетачних података, рекло би се злочоловања када се говори о наставном кадру!), уз веома оштру критику школовања младежи у иностранству, књижевно стваралаштво на Цетињу и др. Ови озлојеђени млади људи (Божовић и Ђонових) су се посебно окомили на државно уређење Црне Горе, задржавајући се појединачно на „Народно уређење“, „Апсолутизам“ и „Уставно доба“. Тако је доношење *Устава* 1905. био значајан историјски чин, они га до те мјере ниподаштавају и игноришу, критизирају - без иједне похвалне ријечи. Аутори су четврто поглавље - *Економски живот* (ратарство, повртарство, воћарство, сточарство, свиларство и пчеларство, риболов, шумарство, саобраћај, трговину и трговинске уговоре, занате и индустрију, монопол дувана, организовање кредита) писали са више „симпатија“, дајући вјеродостојније статистичке показатеље и умјерене властите оцјене. У V поглављу - *Државне функције* - доста подробно се анализују стање финансија и фискалних институција; монопол соли, монопол алкохолних пића, монопол дувана и цигарет-папира; констатују се аномалије у разрезивању пореза и разних дажбина, пауперизација сељачких газдинстава. Посебно се аутори осврћу на државни буџет и

¹⁸ Тодор Божовић - Јован Ђонових: *Црна Гора и њени предни покрети*. - Београд 1911, стр. 5.

његову конструкцију, тврдећи да је Црна Гора „пред врло рђавом финансијском будућношћу“... И у поглављу о *Војсци* (VI), иако на једном мјесту кажу „нисмо ни стручни за то“, ипак се усуђују да подвргну оштрој критици и да изнесу тврдње о изузетно лошим школским квалификацијама официјерског кадра - које не стоје. Подаци о регрутовању кроз подофицијерске курсеве и о војним финансијама и наоружању, руским субвенцијама, уколико су аутентични, врло су занимљиви! Дакако, интересантни су и цифарски подаци о јединицама и броју војника. У VII поглављу *Политичке прилике*: унутрашњи политички односи и спољна политика, аутори подвргавају жестокој критици „просвећени апсолутизам“ црногорског књаза - пјесника Николе I; кризу парламентаризма и смјене владе... Посебно указују на „Цетињску аферу с бомбама“ као на „легалну борбу ради сузбијања реакције и сређивања унутрашњих прилика“ у Црној Гори. Ј. Ђоновић, као један од непосредних актера и учесника у „Бомбашкој афери“, 23. октобра 1907, признаје да су се Божовић и он нашли на страни „револуционарне“ академске омладине, па каже: „... Борили смо се против њега колико смо могли“ и категорички изјављује:

„Наш је рад савршено изван сваког утицаја са стране. Ми то можемо у свако доба непобитним фактима доказати, и свако друго тврђење ординарна је инсинуација.“

Па, ипак, из данашње перспективе науке и временске дистанце довољне за објективно научно вредновање, Ђоновићева оцјена о легалитету омладинских акција и њиховом независном дјеловању, тешко се може прихватити као објективна. Напротив, црногорска академска омладина из Београда није имала легитимитет и њене акције су, без сумње, биле терористичке, а, несумњиво, биле су подстицане и од званичног србијанског режима.

У VIII, претпосједњем поглављу, и потоњем, IX (*Наша реч*) - аутори су опсједнути великокрпским идејама, са категоричким стилем, којим се исказује и увјерење и одлучност, поред осталог, написали су и ово:

У „националном покрету нашега народа првих година XX века [...] Србији је додељена улога Пијемонта, а Црној Гори пијемонтског логоришта“ (стр. 286).

Са тога становишта негативно се оцјењује што вођство Србије одлучније не улази у

„суштину политике са Цетиња, па, ако је добра српска, да се помогне; ако пак није, да се осуди и сузбије пошто, пото“ (стр. 291).

У том контексту исказују став за који се залаже универзитетска омладина из Београда:

„Време је да она [Црна Гора - М. Ш.] испуни свој историјски аманет, да приложи све силе и све што има на олтар слободе. Али не [...] онако како се радило и сад се ради: сасвим друкчији основ се мора да се узме“, и додају: „Тамо [у Црној Гори - М. Ш.] треба да буде савремено зборно место наших хајдука и ускока, да онамо [у

Херцеговину и Босну - М. Ш.] ускачу сви они који су готови дохватити и бомбу, и динамит, и нож и револвер, и пушку, па ускакати и поробљени народ штитити од народних угњетача, храбрити га и крчити пут главним трупима [...] *Једном речи, Црна Гора њостала би устанички лоџор српског народа*“ (стр. 296-297).

Пут и начин да се то постигне одређен је овако:

„Најсигурнији корак к томе чину јесте: спајање обеју држава ових слободних српских земља“ (стр. 307)¹⁹.

Неке смјернице и препоруке за реорганизацију и реформу у привреди, администрацији, правосуђу, финансијама, војсци, спољној политици, које су Божовић и Ђоновић дали на крају своје књиге, и из данашњег угла гледано - имале су смисла!

Што се тиче мањих радова, брошура из пера Јована Ђоновића, скрећу на себе пажњу, због актуелности тренутка, превасходно његов рад *Проблем скупоће* у којему, непосредно последије стварања Краљевине СХС, године 1919. анализира узроке поскупљења живота, које дијели на: 1. узроке материјалне природе и 2. узроке моралне природе, и како да се сузбије скупоћа: 1. слободном трговином и 2. државном интервенцијом. У узроке материјалне природе Ђоновић увршћује: 1. недовољну продукцију животних намирница; 2. рђаво руковање животом из претходне године; 3. слабу индустријску продукцију, 4. рђав унутрашњи саобраћај; поскупљење међународног саобраћаја; 6. рђаве валутне односе; 7. обуставу и смањивање рада у рудницима; 8. поскупљење радничких надница... док у узроке моралне природе убраја: 1. неограничену тежњу за новцем; 2. корумпирање државних органа и 3. немогућност потрошача. Интересантна су и размишљања Ђоновића: како да се сузбије скупоћа. По његовом мишљењу и тврдњама два су пута, практична и незаобилазна, за сузбијање скупоће: пут слободне трговине и државне интервенције.

Ј. Ђоновић је као народни посланик у Уставотворној скупштини 1921. године био активан парламентарцац. Широко образован и природно интелегентан, био је изванредан говорник. У Уставотворној скупштини је покретао низ питања, водио расправе и реплике, подносио интерпелације и изазивао живе парламентарне дебате. У *Стенографским биљешкама* објављене су све његове расправе. Важнији његови скупштински говори у Уставном одбору уставотворне скупштине публиковани су и као сепаратна издања током 1921. године. Већ на редовном скупштинском засиједању током 1921/22. године у својим жестокима расправама и дискусијама покреће низ питања, без калкулације

¹⁹ Уп: Мијат Шуковић, *Дјело, вријеме и личности књаза Николе виђени кроз доношење и садржину Устава за Књажевину Црну Гору од 1905. и политичке борбе око њега*. - У: Краљ Никола - личност, дјело и вријеме, I, Радови са међународног научног скупа Подгорица 1-3. октобра 1997. ЦАНУ, Научни скупови књига 49, Одјељење друштвених наука, књ. 21, Подгорица 1998, стр. 610.

и „пардона“ о принципима заштите малих народа на примјеру Ираца у Великој Британији; о „Обзнани“, прогањању комуниста и суспензији грађанских слобода; подноси интерпелације о црногорском војничком логору у Гајети (Италија) и пледира за узимање у заштиту војника-емиграната. Посебно изазивају пажњу његови скупштински говори и расправе о уставном пројекту 1921. и појединим његовим сегментима (одјелцима), о третману државних газдинстава и буџету, и изазивају бурна реаговања и реплике скупштинских функционера и појединих посланика, који су са њима жучно полемисали.

Његове расправе о буџету привукле су пажњу академика Обрена Благојевића, који констатује да је Ђоновић у дискусији о буџету 1921. године истакао да је то, након три и по године, први буџет и да се дотад финансирало само на основу дванаестина и диспозиционих фондова. Па, и поред толико утрошеног времена да се изради један ваљан буџет, десило се, по ријечима Ђоновићевим, да имамо нереално предложене и приходе и расходе. Основна је грешка у томе, како вели Ђоновић, што се у поменути буџет није улазило са једним јединственим пореским законом, већ се почињало са неколико пореских система. Осим тога, констатује он: динар је девалвиран, новац се штампа у изобиљу; цијене расту а извоз опада. Док је у претходној години, 1920. увоз према извозу био у односу као један према два, 1921. године тај однос је био као два према три. Посредни порез износио је око 80%, а расходи су највећим дијелом ишли на војску, полицију и чиновништво. Критикујући, пак буџет са политичког гледишта, истицао је Ђоновић да се у унутрашњој политици пошло путем насиља, чији су најбољи изрази „Обзнана“ и „Закон за заштиту државе“. Одважно је говорио и о терору жандармерије и гушењу слобода.²⁰

Нарочито је интересантна Ђоновићева расправа о буџету Министарства унутрашњих послова за 1921. годину. Када је на дневни ред у Скупштини постављено то питање, Ј. Ђоновић је као народни посланик Републиканске странке, одржао запажени говор, из којег ћемо навести дио који се односи на Црну Гору:

„Ако ми дозволите ја бих проговорио неколико речи о приликама у Црној Гори, те да видите како се тамо није паметно управљало; ништа се са рђавом управом није учинило, па се јавни поредак у тој покрајини из основа пореметио. Пре него ма шта кажем о томе, ја ћу да учиним констатацију: да је народ у Црној Гори, уједињење са Србијом примио скоро једнодушно. Вјерујем да и у оно доба није било много људи који нису били за уједињење. Било је људи који се нису слагали са спровођењем тога уједињења, али и њих је било сразмерно мало; али шта ћете?! У једном прелазном револуционарном

²⁰ Уп: Обрен Благојевић: *Економска мисао у Црној Гори (од Другог свјетског рата)*, САНУ, Посебна издања, књ. DLXXX, Одељење друштвених наука, књ. 96, Београд 1988, стр. 388-389.

времену, морале су се чинити извесне грешке, и те грешке морале су довести до једног судара који се десио. То је сасвим разумљиво ономе ко познаје прилике у Црној Гори, и ако може ући у менталитет Црногораца. Они жилави, импулсивни људи који су више мистици него практични политички људи, они због тога, што се нису слагали са једном формом примили су то к срцу, и тако су навикли да се обрачунавају, они су се прихватили оружја и оружје је проговорило. Срећом они који су били за јединство јачи су били. А јачи су и до овог часа у огромној већини, иако је незадовољство у Црној Гори општа појава.

Овај део нашега народа, који је и данас незадовољан државом оваквом каква је данас, јер је није замишљао оваквом. Он је замишљао државу много бољом и правичнијом. Уређујући своје мисли и своје схватање према држави видио је да стварност није таква! Он је нашао да у држави има много чега што није добро. Несумњиво да су после тога разочарења, дошле манифестације које данас видимо. Ја бих хтео да скренем пажњу на овај факат да је повређен њихов понос. Црногорци су сматрали и сматрају да им је натурена једна династија. Тим људима је од представника државе повређено једно честољубље. *Њихова борба за јединство, до данашњега дана са званичног места није ниједан њути нашлашена ни њоентиирана, иако да им се то са неких страна могло зговориити да се то намерно чини.*

Томе још треба додати рђав пријем власти на коју сељак није научио. Јер то је сељак коме је његов владар, некадашњи, говорио, да дође к њему да се жали на неправду макар и за један грош! Сада тај човек тешко долази до мањег шефа неког надлештва, а када дође рђаво буде примљен, извучу се на њега и узалуд долази! Ви знате шта значи одомаћивати псовке, у крају где се некада за теже псовке и глава губила. Дакле, осећање честољубља вређа се у контакту са мајком институцијом власти. Инструмент тога вређања је гадна псовка која се онамо никада није чула.

Мерама против одметника учињене су грешке и погођени су људи некриви, па су погођени и читави крајеви. На тај начин је код њих повређено осећање правде и правичности.

Господо, ви сте видели да и у тим на први поглед ситним стварима морате тражити у првом реду основ и корен незадовољству. Уз то, још имате додати и губитак Скадра. За Црногорце није губитак Скадра неке обичне вароши. Ту се гинуло и крварило, и то је губитак дела њиховог бића. Они су маштали од како су изашли из Скадра да ће се вратити у њ. Скадар је изгубљен и они су разочарани. Црногорци с правом сматрају да је Скадар изгубљен, лакомисленошћу, површношћу и незнањем наше националне историје. Скадар је био важно место средњевековних владара зетских и нарочито Немањића.

Ви знате да су официјелни органи Црне Горе приредили капитулацију Црне Горе 1915. год. И зар није било саветно, логично и паметно, да људи који говоре у име државе, нађу један излаз, један мост за Црногорце без те љаге, да уђу у државну заједницу. Зар није било паметније било утврдити, да нису криви Црногорци, јер они заиста и нису били криви. Ако се нагласе и поентирају њихове борбе за државу, а то није учињено. То је била једна капитална грешка.

У тим часовима многи србијански политичари просто су нас заплашили својом страшћу и умним одсуством, као да се десило неко чудо: *Што шира држава то ужаси памет!*

Ја господо нећу да вас замарам наводећи извесне конкретне случајеве и грешке власти из револуционарног доба, јер су грешке у сваком револуционарном добу неминовне, већ ћу говорити о грешкама државних власти, када су оне постале државним, а нарочито власти које су биле најмање револуционарне. Веселио бих се када то не бих морао чинити! Али, боље говорити отворено: 1919. године позвале су војне власти регруте из Црне Горе. Међутим, за те регруте ништа није било спремљено сем голих зидина у неким старим касарнама. Бачени су на бетон без покривача и простирке. И тако су дочекали зиму. Четири стотине њих се поболело, а три стотине умрло без икакве озбиљне лекарске помоћи. Па ово није грешка, ово је злочин! Зашто није нешто припремљено за ову децу пре него су дошла у касарну?! После ове, дошле су друге грешке које су чиниле управне власти у борби са одметницима. Прва је ствар била ова: да су читави крајеви били стављени ван закона, помоћу неких нарочитих мера. Они су били оглашени одметничким јатацима, и према њима су биле дозвољене све, и најтеже мере. И то је била једна тешка грешка. Требало је гонити одметнике, и њих лично онемогућити, јер у модерној држави не може бити организације ни групе људи јаче од државе. Али није требало притискивати и гонити невине људе који нити су одметници нити примају, ни помажу одметнике. Није се смело бацити љага на исправне грађане и називати их издајницима.

Ми смо најбоље знали су наслони одметнички, али нас нико зато није ни припитао.

Из Београда су послани неки људи као специјални високи владини функционери чији су далеки преци пресељени из Црне Горе у Србију. Они су били врло скромних способности, и просто се нису осећали на терену своје власти. У покрету за Уједињење било је далеко способнијих и интелигентнијих људи од Ивана Павићевића и Видоја Мишовића, па ипак београдска влада није умела да њима повери оне функције које је дала онима који се никада нису интересовали питањима Црне Горе.

Београдска влада није умела да повери највишу власт у Црној Гори неком од наших другова који је најбоље знао прилике и познавао

проблеме овога краја. Зашто то није могао бити Љубо Бакић, одличан човек, врло mudar и тактичан Црногорац са добро завршеним правним факултетом, чије су способности далеко ишле изнад оних које је београдска влада бирала за највише положаје. Томе се не треба чудити. И касније када су већ биле сређене прилике, када се поставило питање да један Црногорац треба да уђе у владу, узет је један мали бакалин из Бара. И то већ у оно време, када се из сваке кафане у Црној Гори могла образовати влада, јача од Протићеве и Пашићеве. Свакако, Црна Гора није имала ни Пашића ни Протића, ни Давидовића, ни Љубу Стојадиновића, али међу млађим имала је и јачих интелектуално и несразмерно поштенијих од њихових пулена, који нису и много вредели ни као студенти ни као зрели људи, ни као политичари. Нити су били у стању, јер су били неспособни да смене велику генерацију србијанских политичара и државника. У томе је била и њихова и наша несрећа.

Ја бих могао да изнесем ваздан примера неправилног приступања власти. Јер се тамо радило, као да није Црна Гора изгласала са одушевљењем јединство са Србијом, већ као да је окупирана борбом и ратом. Па су безумни, нарочито управни, назвали Црногорце издајницима. Кога су они издали? Да неће бити обратно да су они издати!

Ја ћу се ограничити само на оне рђаве примере који су општије природе. Баш због одметништва, и због тога што су неки одметници, превезли камен спотицања с једне стране на другу страну, у Албанију. Државне власти су тада наредиле да се од покрајводног становништва, које се махом бави риболовом, на Језеру, одузму сви чамци, тако да се одметници не могу превозити у Албанију. Чамци су били покупљени и сабијени у пристаништу на Језеру. Тада је дунуо јак северац на Језеру и полупао највећи број чамаца збијених у малим лиманима на Језеру. Тако је 90% чамаца страдало. Чамције су мислили да ће им држава надокнадити штету. Држава је могла да одузме чамце, али је требала да их сачува и врати натраг становништву. Она их није ни сачувала, ни накнадила штету оштећенима. Ја мислим господо да је капитална грешка када се неком сиромашу одузме алат од кога живи па упропасти, а не накнади штета. И није чудо када се такав грађанин не може да помири са влашћу. То јест са онима који говоре у име државе. Када се свима овим грешкама дода социјална беда: глад и оскудица у одећи и обући, алату, онда је јасно да у Црној Гори мора бити незадовољства. Ја ћу да кажем и то: када би се најбоље управљало Црном Гором, и да нема социјалне беде, било би незадовољника па и одметника које иностранство подржава, али би против њих био снажан бедем, не управни орган, већ онај велики део Црногорца који је створио јединство и све би се то разбило о његовој одлучности и вољи да сачува своју тековину - јединство! Данас, пак,

већи број становништва постепено постаје равнодушан и апатичан према свему, услед многих тешких погрешака управних власти. Ви знате да има одметника и у Србији, па и у другим крајевима. Али у врло малом обиму и махом из пљачкашких побуда, са врло мало или нимало политичких мотива. Али овде морам да нагласим: да се за овај крај морају испунити извесни услови, и онда одметништва или не би било, или би било смањено на минимум. Тада озбиљно не би био поремећан поредак, не само у великом делу земље, него ни у мањем њеном делићу. Услови су за то да се личност у Црној Гори боље и пажљивије третира, да се народу не чине неправде ни непотребне штете, и да сиромашном народу треба дати рада и зараде.

Вама је познато да је црногорски сељак полупечалбар и индустријски радник. На свом сеоском поседу ради највише два месеца годишње. Од тога приноса не може живети ни пет месеци, а за остали дио времена да би се спасио глади мора продати своју радну снагу на дом у земљи или у иностранству. Овај човек тражећи рад и зараде на ближем и даљем Истоку у периоду од почетка 19. века па до половине, а од тога периода кренуо је преко Атлантика у Канаду, Сједињене државе и Јужну Америку. Од северног до јужног пола није се задржао, трчећи за већом надницом.

Није тај човек донио са собом из белог света само неки долар или фунту, већ и нека схватања о животу људи, о правима грађана, о слободи политичкој, тако да се његова патријархална схватања о слободном животу сродила врло брзо са грађанским слободама западних далеких земаља. Тај елемент у Црној Гори је потпомогао нашу акцију за јединство.

После уједињења дошло је више енглеских новинара у Црну Гору да провере како то да одједанпут нестане једне античке државе на Балкану која је имала велику традицију, она и њена династија. Када су двојица од тих новинара дошла на Вирпазар, ради контакта са народом, били су изненађени када се око њих нашло двадесет до тридесет људи који су доста добро говорили енглески. Јер су као младићи отишли у англосаксонске земље и остали онамо коју деценију и научили доста добро енглески језик.

Данас су те генерације код куће, а млади немају куда, јер их социјално законодавство скоро свих великих земаља смета малим квотама, које попуштају да уђу у њихове земље.

И, господо, нећу претерати ако кажем да су случајеви глади честа појава.

Код таквих појава становништво је незадовољно, а често и очајно.

Држава је имала средстава новчаних да их потроши за непотребне ствари; међутим, није било средстава да се овом крају пружи могућност рада и зараде; није било ни лепих речи да са њима предусретну народ, јер и то није безначајно. Постоји Закон о заштити

државе. По томе закону уз криве страдају и некриви. Уз суво, гори и сирово, каже народ! На основу овога закона који је највећа срамота за нашу земљу праве се груба насиља. *Власћи примјењују тај закон дивљачки: оном сиромашном сељаку нашовете на враш војску и жандармерију коју мора да издржава.*

Онда на основу чега и по каквим се условима може тражити да држављани заволе своју земљу, која тако поступа према њима. Што је најгоре, режим настоји да се изједначи са државом. Онај који се декларише за режим, тај је заштићен, онај који је против режима тај је гоњен - он се назива и сматра антидржавним елементом. И то је прави скандал! Чак и овде у Скупштини често се чуло, од извесних народних посланика, боље би било додати још и то, политички неурачунљивих, онда што се може очекивати од режимског чиновништва?! Од чиновништва које нема ни знања, ни политичке културе. За њих је сасвим природно да сваки онај који није уз власт да је антидржавни елемент, такав се може немилосрдно гонити, њему се може све приписати и што јесте и што није. Од процјене таквог једног чиновника зависи хоће ли у једно село доћи војска и покушати да покупи од сиромашних сељака све што имају. Поред тога, власт тражи од бирача да се уписују у владајуће странке, обећавајући им да ће их ослободити намета.

Шта ће да мисли онај бистри и трезвени сељак о властима које га притискују да се уписује у владајућу партију. И то уписује га жандармерија и полицијски органи. Природно је да ће омрзнути и државу коју представљају такви службеници.

Када смо начелно говорили о буџету Министарства унутрашњих дела, изнео сам један случај који се десио у Бјелопавлићком срезу. Мени је мило што је Коста Тимотијевић ту, који ме је изазвао да га изнесем. Сада вам могу рећи шта је било са оним сељаком који је долазио у Београд да се жали на отимачину и насиље власти. Знате ли шта су органи полиције радили са њим? *Узели су му за казну 20 оваца!*

(Муфтија Салихбеговић: Имали су право да му узму јер он чува разбојнике и крије комите!)

Видите господо, зар тај човек неће сматрати да му је учињено једно насиље и једно безакоње само зато што је дошао у Београд да се жали.

Он је противно сваком законском пропису кажњен одузимањем 20 оваца. Он је опет пошао да се жали, али њега нема још у Београду?! Значи да је вероватно лишен слободе. Хоће ли такав човек заволети државу, хоће ли заволети власт, када је таква власт представља.

(Коста Тимотијевић: Је ли то све тако како тај човек прича, или како јесте у ствари?)

Господине Тимотијевићу, ја бих хтео да Вас подсетим на овај факат: *одметници су зайалили кућу шом сељаку и убили му брати!*

Сад вас питам да ли је могућно да тај човек, без куће и рођеног млађег брата пактира са одметницима који су му толико зла нанијели?!

Ја мислим да ни господин Тимотијевић, да је био на његовом мјесту, не би пактирао са одметницима.

Могао бих још много оваквих ствари да наређам; насиља има и овде у Београду а камо ли у крајевима гдје има и одметништва. Чак и ове ситне ствари са објавама терет су за народ!

Чак и Ви муфтија Салихбеговићу, када би покушали да изађете без објаве из Београда имали би непријатности. - (Муфтија: Ако сам исправан имаћу и објаву.) То је малтретирање грађана а не води никаквој сврси!

(Г. Тимотијевић: И у Швајцарској, и у Француској траже објаве!)

Било је тако г. Тимотијевићу за време рата, али сада тога нема, за унутрашњи промет. Најзад, од како смо добили Устав, полицијски режим код нас не може да се уведе. Власт нека контролишу, али нека не малтретирају људе. И нека не сметају саобраћају. Ја сам господо тражио од власти, специјално у односу на Црну Гору, да власт буде представник државе и да ради искључиво за државне интересе, а не за партијске. То се није хтело! Тражио сам да се поправи рђаво стање оданде одакле је најлакше почети. Црногорцима треба створити рад; треба им помоћи да подигну попаљене куће. Када су бачене милијарде на некорисне послове, могло се утрошити и неколико милиона динара на санирање стања у Црној Гори. На свадбу могло се много потрошити, а на санирање прилика у Црној Гори ништа! Овако како се ради, не можемо далеко стићи, и ово не води добру! Мени се чини када би вас неко саветовао да зло радите и да зло чините, мислим да вас не би могао друкчије саветовати него да радите баш овако као што сте почели.

(Салихбеговић: Они раде како знају!)

Господине муфтија, је не знам да ли Ви знате, али треба да знате да лична слобода коју Црногорци одвајкада цене, више него све на свету, да их је та лична слобода отерала у оно камење, и да им је љубав за личну и националну слободу била извор енергије и одушевљења кроз тешку борбу у току пет векова. И господине муфтија, и ви други треба да знате да је њима лична слобода драгоценост, и када се данас на њу удара, бојим се да не учине неку другу лошу ствар. Тиранија краља Николе, о којој ми често говоримо, када је почела да погађа масе, погодила је њега лично и његову династију. Оно што су Црногорци урадили према династији може послужити као добар пример за све владавине.

(Салихбеговић: Они који су њега волели отишли су у шуму!)

Да је тако муфтија, добро би било, јер су у шуму отишли двадесетак људи, не више, но Ви то г. муфтија не знате!

Видите господо, да би се проверило оно што сам казао и да би се добили елементи да се, како би се спровела једна здрава политика онамо, ја предлажем да ми не верујете на реч, него да изаберемо једну анкету, једну парламентарну комисију, састављену од свих партија, па нека оде у Црну Гору - нека на лицу места испита узроке стања, какво јесте, па нека та комисија поднесе влади и Скупштини елементе за одлуку какву нову политику треба водити у Црној Гори.

Када сте могли господо слати анкету у Санџак, да испитујете тамошње прилике онда мислим да можете послати и у Црну Гору. Могу да претпоставим да су ови горе, Влада, рђаво обавештена, а то бих хтео овим предлогом да их помогнем да се тачно обавесте и да се више не праве фаталне грешке. Примите овај предлог па ћете видети где је узрок незадовољству, и откуд се одржава онолико одметништво у Црној Гори. Истовремено увидећете како прилике да се санирају.

(Едбин Кристан: Само тражимо да ниједан ни црногорски, ни муслимански посланик не уђу у ту анкету!)

Господо, о систему терора и насиља који проводе органи унутрашњих послова нећу више да говорим. О томе ћемо имати прилике касније још да говоримо. Хтео бих на завршетку свога говора још да напоменем, да се праве грешке не само у Црној Гори него свуда. Стога вас опомињем да политику промените и поправите. Ако то не учините што пре онда добро не очекујте, нити се надајте консолидацији државе.

Господо, зато што је овај систем управљања у замљи рђав; што су органи који га спроводе рђави, сматрам да је свака пара која се на њих троши скупа. Зато ћу гласати против буџета Министарства унутрашњих дела. (Одобравање на левици!)“

Ову карактеристичну парламентарну бесједу посланика Јована Ђоновића доносимо у цјелости, да би се схватило како је један ујединитељ безусловног присаједињења Црне Горе Србији, убрзо био разочаран резултатима оствареним у новонасталој држави СХС, посебно према Црној Гори, чије је интересе као републиканац заступао. Иако окорели противник црногорског суверена Николе Првог, којег назива „тиранином“, бори се у парламенту за ствар Црне Горе, а против терора нове власти. Његова пристрасност против детронизованог краља Николе, може се и схватити, јер је, као што је знано, Јован Ђоновић био осуђен у одсуству на смрт.

*

И у штампи се пером Ј. Ђоновић залагао за интересе Црне Горе.

Поменимо овдје да је у једном чланку у *Новој Европи* Ђоновић 1937. године као најважније економске проблеме и потребе Црне Горе истицао комуникације и кредит; а инсистирао је и на индустријализацији. У истом

чланку ја дао и релевантне податке о извозу и увозу Црне Горе прије присаједињења. Овај његов чланак је скроман допринос и економској историји Црне Горе.

Раније поменути говори Јована Ђоновића у Уставном одбору објављени су према *Стенографским забиљешкама* између корица омање брошуре за коју је Јаша Продановић *Предговор* написао, у којем апострофира да је „У републиканском покрету Црна Гора стала испред Србије“. Продановић каже да је Црна Гора, заправо, послала „у Конституанту два одлична своја представника“, од којих је један од њих управо Јован Ђоновић, који је у Уставном одбору био:

„заточеник републиканских идеја. Он је своју дужност вршио са ретком савесношћу и одличним разумевањем. И његови разлози, и тон говора, и држање показују човека дубоко убеђена и искрено одана републиканској ствари. Г. Ђоновић без жучности одбија клевете које се бацају на нашу страну, разумно брани њене погледе, бори се стопу по стопу да држава добије добар Устав. Он је сав прожет осећањем љубави према добру земље и готов, као увек, да своју личност жртвује својој идеји. И сами противници признају све особине његових говора. Може се човек не сложити са њим, али му не сме и не може одрећи искрену веру у своја начела, топлу преданост своме народу, и решеност да му служи без икакве резерве.“

У ствари, у брошури *Уставно питање*, обзнањеној 1921. године, заступљени су Ђоновићеве говори:

1. *Начелна реч о пројекту Устава владе з. Пашића*. (Говор одржан приликом начелне дискусије 9. фебруара 1921);

2. *Форма владавине. Назив државе*. (Говор о првом одјелку уставног пројекта, одржан 18. фебруара 1921);

3. *О слободи иштање*. (Говор одржан у дискусији о 14. чл. уставног пројекта, 23. фебруара 1921)

Јаша Продановић за наведене Ђоновићеве говоре каже:

„Његови ће говори не само расветлити поједина важна питања о организацији наше државе него и оснажити добра политичка осећања његових бирача, које ни претње ни гођења неће одвратити с поштенога пута којим су пошли“.

Друга свеска брошуре „Уставно питање“ (II), садржи четири говора Ј. Ђоновића:

1. *О Народном представничком*. (Говор држан на XXII седници Уставног одбора, 1. марта 1921);

2. *Војска и Војни судови*. (Говор држан на XXVIII и XLI седници Уставног одбора, 22. марта 1921.);

3. *Самоуправе. Административна подела земље*. (Говор држан на XXXVII седници Уставног одбора, 22. марта 1921);

4. *Аграрно питање*. (Говор држан на XLV седници Уставног одбора, 9. априла 1921.)

У другој свесци својих говора Ђоновић је дао гледиште Републиканске странке, дакако и властито становиште, о низу капитулантских проблема оновременог друштвено-политичког живота: о Народном представништву; војсци; унутрашњој организацији земље - самоуправама; и о питању својине земље.

И за ову Ђоновићеву брошуру *Предговор* је написао Јаша М. Продановић, који, поред осталог, за Ђоновића каже:

„Његова реч примљена је с хвалом и признањем у свој нашој странци, а наишла је на повољан суд и код политичких противника. Она је г. Ђоновићу донела симпатије и међу људима, који су ван странака, али пажљиво прате политички живот наше државе. И јачином разлога и снагом израза и логичношћу суђења и спокојним, достојанственим тоном г. Ђоновић је изазвао врло леп утисак у свом јавном мњењу. Републиканска странка имала је у Конституанти свега три посланика, али су сва тројица одлично извршила своју дужност. Ипак је највећи терет био пао на Г. Ђоновића, јер је он највише пропагирао начела наше странке у Уставном одбору и у Конституанти. Није уступао противницима ни један корак; бранио је сваки важнији принцип; расправљао сва значајна питања; одбијао са најбољим успехом све приговоре и изашао из свих борби као морални победник“.

Када је вођа Републиканаца познати Јаша Продановић овако јавно изрекао позитиван суд, са свим комплиментима, о народном посланику Ј. Ђоновићу - онда је то, очито, мериторна и најбоља оцјена.

И одвојено мишљење Ј. Ђоновића, заједно са Етбином Кристаном, занимљив је документ у вези с Нацртом устава владе Николе Пашића.

Ђоновић је као један од истакнутих лидера Републиканске странке држао програмске говоре, који су остали веома запажени. Први такав говор одржао је на Земаљској конференцији Републиканске странке, одржаној 26. децембра 1920. године у Београду. Други говор је одржао 4. јануара 1921. на републиканском збору у сали хотела „Славија“. Ови говори заједно са „изјавом“ Јована Ђоновића, упућеном председнику Уставотворне скупштине др Ивану Рибару, поводом њеног отварања путем престоње бесједе регента Александра Карађорђевића. „Противу једног таквог акта, који је атентат на суверенитет народни и Уставотворну Скупштину“, Ђоновић је енергично протествовао и у име републиканских посланика јавно изјавио да томе акту неће присуствовати!

Ипак, од свих Ђоновићевих објављених радова највећи значај има његова монографска публицистичка студија *Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905-1910.* (Београд, 1939), у којој је опсежно дао пресјек свих релевантних питања ове сложене проблематике, инкорпорирајући у њих властита субјективно обојена становишта као њихов саучесник и судионик. Оно што посебно карактерише свих IX поглавља ове опсежне монографске студије јесте беспрекорни стил и богата лексика, која и обичног читаоца и другог корисника мора импресионирати.

У овој својој књизи сабрао је Ђоновић своје погледе на уставне и политичке борбе у Црној Гори у првој деценији XX вијека. Књигу је написао, како сам каже у уводној посвети, успомени своме брату и синовцу, који су пали надомак Београда, као добровољци у Првом свјетском рату „После мучне и тешке борбе, после емиграције, потуцања и рада, праћених смртном пресудом и временским казнама, и на тлу некадашње Црне Горе и на тлу Југославије, најзад на прагу старости...“ Ове ријечи могу, као искрен исказ, донекле, оправдати ауторове опсервације и субјективно мишљење које провејава кроз читаву књигу...

Након релативно успјешног интерпретирања „Схватања Црногораца“, у првој глави (*Увод, Основне психолошке особине Црногораца, Услови живота и њихов утицај на њиху, Традиције, Први психички сукоби, Крај старој доба и старој схватања, Ново доба и нова схватања, Реформни покрет*), аутор се у другој глави „Два света и два века“ задржава на есенцијалним питањима његове књиге *Окћироисање устава, Прва уставна влада, Први омладински процес, Сукоби у скупштини, Народњачке владе, Реакција, Покушај оснивања стјранака и Омладински покрет*, која су му згодно послужила као узрочно-посљедична копча за оно што је, на основу личног искуства и спознаје, срочио у осталим поглављима. У III поглављу „Политички процеси-бомбашка афера“, као један од организатора и страдалника Ђоновић, са мање или више чињеничне фактуре, тумачи: *Како је постала бомбашка афера, Начин истраже, Мотивација оштрижбе, Крунски свједоци, Искази главних оштрижених и Пресуда*, док у IV глави „Афера пред скупштином и јавношћу“ (*Афера пред књажевом народном скупштином, Афера пред судом јавности*) и у V глави (*Последице цетињског процеса и Омладина у односу на србијанске политичке људе*) указује управо на драматичне последице и збивања везана за „Бомбашку аферу“.

„Анексиони период“ (*Анексиона криза, Кампања 1909. поводом загревачког и Фринџунџовог процеса, Владин и скупштински рад уочи колашинског Процеса*) и „Нови процеси“ (*Колашински процес пред српском и пред јавношћу*), у оквиру VII и VIII поглавља, предмет су исцрпне ауторове обраде.

Напосљетку, у склопу посљедња два поглавља - VIII и IX - „Уочи краљевства“ (*Од колашинског процеса до краљевства, Емиграција и омладина уочи краљевства и Загранични национални рад ове епохе*), и како „Црна Гора постаје краљевина“ (*Проглас краљевства, Емиграција и омладина према краљевству, Однос српства према краљевству*), Ђоновић износи читав колоплет збивања и чињења на овом дијелу Балкана.

Оно што, међутим, објективна савремена историографија не може Ђоновићу и његовим истомишљеницима и помагачима опростити, јесте факат да су они, зацјело индоктринирани, имали као крајњи циљ своје „револуционарне борбе“ ликвидирање државе Црне Горе! То се јасно наговјештава, па и изричито потврђује у његовој цитираној монографији.

Да поновим још једаред: Ђоновић је био један од најобразованијих и најутицајнијих вођа студентске омладине. Активни је учесник у свим главним подухватима и акцијама које је покретала или водила универзитетска црногорска омладина из Београда. Један је од најутицајнијих првака омладинске организације. Све су то круцијални докази да је знао праве, коначне циљеве и да је његов исказ о томе потпуно поуздан. Он у својој књизи свједочи:

„омладина је уставне и политичке борбе водила са ’џеслом: против сепаратизма, за јединство’, за то да Црна Гора ’жртвује себе’ ради ’српских интереса и идеала’, ради ’стварања јаке српске државе’, а до присаједињења Србији западних територија на којима живе Срби, ’Српска територија’ са улогом ’вијемонског лоџориста’. Овом џеслу, свједочи он даље, она ће ’остати верна током целокупног свог активнијетиа и најзад завршиће џа уједињењем Србије и Црне Горе’ 1918. године.“²¹

Због оваквих и сличних схватања и чињења у читавом XX стољећу, Црна је Гора имала штетне посљедице по свој државни суверенитет и субјективитет. Чему су, дабогме, велики „допринос“ давали управо Црногорци! Стога су најгоре пролазили и онамо и овамо.

Када се разматра свеукупни журналистичко-публицистички опус Јована Ђоновића, треба рећи да је у њему консеквентно спровођена српска и југословенска идеологија, која је била основ његових политичких и спољнополитичких гледања на Југославију, посебно на „српски народ“. Недаће и несупјеси нијесу га обарали и декуражирали, већ су развијали његов борбени дух и обнављали му енергију која није недостајала до посљедње уре његовог бурног живота. Перо из његове руке испало је онога дана када је и његов дух престао да постоји.

И, на крају, да завршимо: Јован Ђоновић је био врстан интелектуалац, врло образован, полиглота. Као политичар био је истакнути лидер црногорске универзитетске омладине, која је водила деструктивну политику и антицрногорске акције. Као публициста био је плодан писац. Написао је девет књига и брошура из политичке публицистике, и мноштво чланака, расправа и приказа у периодици којој је био уредник, дакако, и у разним другим серијским публикацијама. Био је солидан новинар. На једном мјесту је забиљежио да је под утицајем Скерлићевог *Дневног листа* заволио новинарство и кроз цио даљи живот остао, у првом реду, новинар.²²

²¹ Цитат према М. Шуковићу: *op. cit.* стр. 610.

²² Јован Ђоновић: *Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905-1910*, Београд, 1939, стр. 214.

Др Душан МАРТИНОВИЧ

ЙОВАН ДЖОНОВИЧ (1883-1963)

Резюме

Йован Джонович, политик, дипломата и публицист начала XX века, окончил Философский факультет в Белграде. Еще будучи студентом, участвовал в борьбе против абсолютизма монархии Николая I Петровича. Как участник террористического заговора 1907 года заочно приговорен к смерти, после чего он жил в эмиграции в Белграде. Позже был вынужден покинуть столицу Сербии и выехать в Америку, где остался до 1-ой балканской войны (1912). В Америке в 1911 году начал издавать две газеты: „Освобождение“ в Чикаго и „Народную мысль“ в Бют-Монтане, в которых он пропагандировал объединение всех сербов. Участвовал, как доброволец, в балканских и 1-ой мировой войнах. В течение 1915 года был на острове Корфе до прорыва Солунского фронта. После образования Королевства СХС Йован Джонович был директором в Министерстве ресурсов. Принимал активное участие в политической жизни – был заместителем председателя Республиканской партии и народным депутатом в Учредительном собрании.

Йован Джонович способствовал также развитию сербской печати. Он был сотрудником нескольких газет: „Дневной газеты“, „Печати“, „Pokretu“, „Республики“, „Факела“. В 1918. году в Солуне начал издавать „Сербский гласник“, а по возвращении в Белград - „Гласник“ (1923-1924) и „Торговый гласник“ (1927-1932).

В 1933 году был поставлен чрезвычайным уполномоченным Королевства Югославии в Албании.

Во время II-ой мировой войны Й. Джонович вместе с правительством короля Петра Караджорджевича был в эгзиле в Лондоне.

Йован Джонович-самый известный черногорский публицист, который всю жизнь боролся против режима черногорского суверена Николая I.

Он написал несколько брошюр: „Проблема дороговизны“ (Белград, 1912), „Вопрос о конституции“ и „Речи“ (Белград, 1921) и два значительных произведения „Черногория и прогрессивное движение“ (Београд, 1911) и „Политическая борьба в Черногории 1905-1910“ (Београд, 1939), в коауторстве с Тодором Божовичем.

В настоящей работе дан подробный анализ этих произведений, особое внимание обращено на его участия в Народной скупштине Югославии и на его способности к ораторству. В парламенте он без страха выступал с актуальными вопросами многих проблем Югославии того времени. Йован Джонович и тут отстаивал интересы Черногории в новом государстве, критиковал ошибки правительства по отношению к ней, ставил вопрос о многих проблемах в Черногории.

